

Dr.
Mustafa YILDIRIM

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Ortaçağ Tarihi
myildirimbjk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2560-9758>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

04/03/2021

Kabul edildi. / Accepted

25/03/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.891167>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Şîî Müslüman Fâtımîler Hakimiyetinde Kudüs

Jerusalem Under The Reign Of The Shia Muslim Fatimids

Öz

Dünyanın en eski şehirlerinden biri olan Kudüs, aynı zamanda üç semavi din olan Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık için büyük bir önem arz etmektedir. Üç semavi dine ev sahipliği yapması, şehrin kuruluşundan itibaren birçok saldırı yaşamasına ve istilaya uğramasına sebep olmuştur. Kudüs, Hz. Ömer döneminde 638 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Şehir, Fâtımîlere kadar sırasıyla Emevîlerin, Abbasîlerin ve Mısır'da kurulan ilk Türk devletleri olan Tolunoğulları ve İhşîdilerin kontrolü altında kalmıştır. Kudüs, X. yüzyılın son çeyreğine kadar Sünnî Müslüman dünyasının hakimiyeti altında bulunsa da bölgede Fâtımîlerin güçlenmesi ve Abbasîlerin zayıflaması ile X. yüzyılın son çeyreğinde ilk kez Şîî Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir. Şîî hakimiyetinde yaklaşık bir asır kalan şehir, Haçlı Seferlerinin başlaması ile Haçlıların hakimiyetine geçmiştir. Kudüs'ün özellikle din merkezli bir şehir olması ve insanlık tarihi boyunca son derece önemli bir coğrafyada bulunması dünya milletlerinin gözlerini sürekli bu şehre çevirmesine neden olmuştur. Sonuçta bu çalışmada Şîî Müslüman bir devlet olan Fâtımîlerin hem Sünnî Müslüman dünyası açısından hem de diğer Semavi dinler olan Hıristiyanlık ve Musevilik açısından önemi büyük olan bir şehri zapt edip bölgede izlediği siyasetten ve yapmış olduğu sosyal ve ekonomik faaliyetlerden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Şehir, Fâtımîler, Din, İdare

Abstract

One of the oldest cities in the world, Jerusalem is also of great significance for the three monotheistic religions: Judaism, Christianity, and Islam. The fact that it was home to these religions resulted in many attacks and invasions beginning with the foundation of Jerusalem, which was conquered by Umar Ibn al-Khattâb in 638. Until the Fatimids conquered the city, it remained under the control of both Umayyads, Abbasids and Turkish (The Tolunogullari and The Ihshids) states. Although Jerusalem remained under the domination of the Sunni Muslim world for a long time, it came under the domination of Shiite Muslims during the last quarter of the 10th century with the strengthening of the Fatimids and the weakening

ATIF: YILDIRIM, Mustafa, "Şîî Müslüman Fâtımîler Hakimiyetinde Kudüs", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1 (Mart 2021), s. (000-000)

CITE: YILDIRIM, Mustafa, "Jerusalem Under The Reign Of The Shia Muslim Fatimids", *Journal of History and Future*, 7/1 (March 2021), pp. (000-000)

of the Abbasids. Having remained under the rule of Shiite for about a century, Jerusalem passed under the domination of the Crusaders with the start of the Crusades. The fact that Jerusalem is a city centered on religion and being in an extremely important geography throughout the history of humanity caused the nations of the world to constantly turn their eyes to this city. The present study focuses on the politics followed by the Fatimids ruling Jerusalem, which was of great importance for both the Sunni Muslim world and the other monotheistic religions, Christianity and Judaism, besides focusing on the social and economic activities carried out in this region.

Key Words: Jerusalem, City, Fatimids, Religion, Administration

Giriş

Hz. Peygamberin vefatıyla dört halife dönemi başlamıştır. Dört halifenin sonuncusu Hz. Ali dönemi ile birlikte İslam dünyasında ayrışmalar baş göstermiştir. Bu ayrışma süreci ile birlikte İslam dünyasında, VIII. yüzyılda derin fikir ayrılıkları farklı mezheplerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunları Sünnî ve Şia diye temelde iki gruba ayırabiliriz. Sünnî Müslümanlar, Mekke ve Medine gibi İslamiyet için son derece önemli şehirlerin yanısıra Hz. Ömer döneminde yapılan fetihlerden itibaren Kudüs'ü de yönetmeye başlamışlardır. Ancak Sünnî Müslümanların temsilcisi Abbasi Halifeliği'nin zayıflaması ile beraber X. yüzyıla gelindiğinde ilk kez Şîî bir devlet ortaya çıkmıştır. Fâtımîler ismiyle anılan bu devlet yaklaşık atmış yıl gibi kısa bir sürede Kahire'nin alınmasıyla Kuzey Afrika'nın büyük kısmını yönetmeye başlamıştır. Fâtımîler, bu fetih hareketlerini yaparken kendilerine taraftar bulabilmek için "daî" ismini verdikleri fedailer de yetiştirmişlerdir. Kahire'yi ele geçirdikten sonra hedefini Suriye ve Filistin bölgesine yönelten Fâtımîler, zayıflayan Abbasi Halifeliği'nin hüküm sürdüğü bu bölgeleri ele geçirerek yönetmeye başlamışlardır. İşte bu çalışmanın temelinde, Şîî Fâtımîlerin Suriye ve Filistin bölgesine yapmış olduğu seferler sonucu ele geçirdiği Kudüs'ü hakimiyeti altına alıp; idari ve ekonomik yönden nasıl yönettiği ile ilgili konular vardır.

1.Fâtımîlerin Kudüs ve Filistin Bölgesini Fethi:

Kudüs, Abbasiler'in özellikle Suriye bölgesinde zayıflamaya başlamasıyla birlikte IX. yüzyılın sonlarına doğru Mısır'da Tolunoğulları hanedanını kuran Ahmed b. Tolun Filistin'i alınca Kahire merkezli devletlerin idaresi altına girdi. 878 itibariyle Tolunoğulları hakimiyetine giren Kudüs, 935 yılından sonra da Mısır'da kurulan ikinci Türk devleti olan Muhammed b. Toğç Han tarafından kurulan İhşîdîlerin hakimiyeti altına girmiştir.¹ Kudüs'te, Muhammed b. Toğç Han zamanında şehirde ve şehrin çevresinde karışıklıklar artmıştı. Nitekim bu dönemde iç kargaşa hüküm sürerken dışarıda Hamdani, Karmati ve Fâtımîlerin baskısı şehirde yoğun bir şekilde hissediliyordu. Fâtımîlerin Kahire'yi ele geçirmesiyle başlayan süreçte Abbasi Halifeliğine son vermek amacıyla başlatmış olduğu doğu seferleriyle birlikte 969 yılında, Remle'de yapılan savaşta

1 Avcı, Cesim, "Kudüs" DİA, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s.327.

Fâtımîler, İhşîdîlerî yenerek bu devlete son verdiler.² Fâtımîlerin yapmış olduğu Suriye seferi sonucu Kudüs ile birlikte Filistin bölgesindeki şehirler artık Fâtımî hâkimiyetine girdi.

2. Kudüs'te Fâtımîler Dönemi:

Fâtımîler Devleti, Filistin bölgesini kontrol altına almasıyla beraber birçok sorunla karşı karşıya kaldı. Bir yandan Hamdanî ve Karmati baskıları devam ederken bir yandan da kuzeyden, doğu topraklarını sağlamlaştırmak için Bizans İmparatoru Çimiskes, güneye inmeye karar verdi. Çimiskes'in güneye yönelik bu seferi düzenlemesinin en önemli sebeplerinden biri de kutsal şehir olarak kabul ettikleri Kudüs'ü Müslümanların elinden almaktı.³ Çimiskes, 975 yılına gelindiğinde aralarında Kayserya, Akka, Taberiye gibi Filistin şehirlerini ele geçirmiş olsa da Kudüs'ü alamadı.⁴ Bizans İmparatorluğu, Çimiskes'in yerine gelen II. Basileios döneminde de güneye inmeye çalıştı. 999 ve 1001 yıllarında iki ayrı Suriye seferi düzenleyen II. Basileios, Trablusşam'a kadar ilerlese de Kudüs'e ulaşamadı. Bu seferin sonucunda da Fâtımîler ile antlaşma yapmanın daha faydalı olacağı kanaatine ulaştı. Böylece Fâtımî Halifeliği ile Bizans arasında on yıllık barış antlaşması yapıldı.⁵ Görülüyor ki Kudüs, Şîî Müslümanların eline geçmiş olsa bile Bizans ve Hıristiyan dünyası için "Müslümanlar tektir ve düşmandır" ilkesi tarih boyunca olduğu gibi burada da geçerliliğini korumuştur. Bunu Hz. Peygamberin yaşadığı dönemden günümüze gelene kadar örneklerle çoğaltabiliriz.

Fâtımîler, İsmâîlîleri Kudüs'teki camiye gitmeye teşvik ederken Sünni Müslümanların şehre girmesine izin vermiyorlardı. Kudüs'ün diğer şehirlerden ayrı tutulması önemini artırdı. Bu nedenle dönemin müellifleri Kudüs'e "Beytü'l-Makdis", "Hâlâ İliya" gibi isimler verilmiştir. Ancak Hıristiyan hacıların sayısı Müslümanlardan daha fazla olmaya başladı. Hıristiyan hacılar Avrupa'dan gelmeye başlarken her paskalya döneminde şehre zengin kervanlar ulaşmaya başladı. Fâtımîlerin Kudüs'ü almasından sonra Kudüs'te bulunan Musevi halk Kahire'de bulunan Musevi önderlerden Paltiel'den yardım istedi. Paltiel, Fâtımî Halifesini Kudüs Akademisi'ne yardım etmeye razı etti. Bununla birlikte Paltiel, Zeytin Dağı'nda Musevilerin bir sinagog satın alabilme, Abşalom Sütununa yakın toplanabilme ve Tapınak Dağı'nın doğu surundaki Altın Kapı'da ibadet etme hakkı kazanmasını sağladı. Bayramlarda Musevilere eski tapınaklarının etrafında yedi kez dönmeleri için izin verildi. Ancak sinagogları, batı duvarındaki ibadethanenin iç sunağındaki mağara olarak kalmaya devam etti. Museviler böylece Abbasiler dönemine göre Fâtımîler döneminde Kudüs'te daha özgür şekilde yaşamaya başladılar. Fâtımîler döneminde ayrıcalık tanınan Rabbani ve Karayların Zeytin Dağı'nda ayrı ayrı ibadet etmeleri karışıklığa yol açtı. Bu nedenle Fâtımîler Rabbani ve Karayların ayrı sinagoglarda ve yer altı mağaralarında ibadet etmelerine izin vermiştir.⁶ Fâtımî Devleti'nin Şîî Müslümanların Kudüs'e girmesine izin verip Sünni Müslümanların şehre

2 Gül, Muammer, "XI. ve XII. Yüzyıllarda Kudüs" Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1997, s.43.

3 Vasiliev, A, "Bizans İmparatorluğu Tarihi (çev. Ahmet Müfit Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943, s.392.

4 Montefiore, Simon Sebag, "Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi" (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016, s.197; Avcı, s.327; Çelik, Aydın, "Fâtımîler Devleti Tarihi", TTK Yayınları, Ankara 2018, s.218.

5 Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu)* (çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara 1987, s.26.

6 Montefiore, s.197-198.

girmesine izin vermemesi bize Şîi-Sünni ayrımını anlatması bakımından güzel bir örnektir. Nitekim ileride buna dair örnek vereceğiz.

Kudüs'ün Fâtımîlerin eline geçmesiyle Karmatî saldırıları şiddetini artırmış, Şam ve Remle 971 yılında Karmatîlerin kontrolü altına geçmiş ve Fâtımîler haraca bağlanmıştır. Karmatîlerin bu saldırıları bölge coğrafyasının istikrarı açısından büyük problem teşkil etmiştir. İnanç bakımından kendilerini Abbasi Halifeliğine yakın olarak tanımlayan Karmatîler, bölgede Sünnî eğilim göstermişlerdir. Bu istikrarsızlık ortamı beraberinde bölgeyi sosyal ve ekonomik yönden olumsuz etkilemiş ve Fâtımîlerin Filistin'deki yönetim merkezi Remle'den Kudüs'e taşınmıştır.⁷ En nihayetinde Fâtımîlerin Karmatîlerin saldırılarını tamamen bertaraf etmesi 988 yılını bulmuştur.⁸

Fâtımîler, hem Bizans ile imzalamış oldukları barış antlaşması hem de Karmatî ve Cerrahîlerin saldırılarını bir nebze kırdıktan sonra bölgede bir süre barış hâkim olmaya başladı. Ancak bu barış durumu Fâtımîlerin 996 yılında tahta geçen halifesi Hâkim-Biemrillâh döneminde yerini tekrar kargaşaya bıraktı. Dengesiz davranışlarıyla bilinen Hâkim-Biemrillâh hem Müslümanlara hem de Kudüs'te yaşayan Hıristiyan ve Musevilere kötü davranmıştır.⁹ Yaşının küçüklüğü nedeniyle daha hoşgörülü olması beklenirken, Şîi inancına mensup olmayanlara baskıcı bir siyaset izlemiştir. Küçüklüğünden kalmabeyin rahatsızlığı olan Hâkim-Biemrillâh, günümüzde "Toplum Mühendisliği" denilen sistemi uygulayan halifedir. 1005 yılında yayımladığı fermanla Musevi ve Hıristiyanların, Müslümanlardan ayrı elbise giymelerini, özel kuşak bağlamalarını, Müslümanlardan ayrı hamama gitmelerini, ayrı gemide yolculuk yapmalarını ve Müslüman hizmetçi çalıştırmamalarını emretti. Hıristiyanların zorla Müslüman olmalarını istedi.¹⁰ Hıristiyan devlet adamlarından emirlerine karşı gelenleri idam ettirip bazı Hıristiyan katiplerinin de yakalanmasını emreden Hâkim-Biemrillâh, Ehli Sünnet'e karşı olduğundan Sünnî Müslümanlar üzerinde de baskısını artırdı.¹¹ Hıristiyanlara düşmanca politikalarını sürdüren halife, 1004-1014 yılları arasında Bizans İmparatorluğunun uyarı ve isteklerine rağmen Hıristiyan toplum için onların aleyhinde çeşitli emirler yayınlamaya devam etti. Kiliselerin üzerinde mescitler inşa edip, haçları yakmaya başladı. En önemlisi ise bazı kiliseleri ateşe vererek yakılmasını emretti. Yakılan kiliseler arasında Kudüs'te bulunan Kutsal Mezar Kilisesi de bulunuyordu.¹² 1014 yılına kadar Hâkim-Biemrillâh döneminde yaklaşık otuz bin kilise yağmalanmış veya yakılmış birçok Hıristiyan canlarını kurtarmak için şeklen Müslümanlığı kabul etmiştir. Buna benzer önlemler Musevilere karşı da yapıldı. Bununla birlikte Müslümanlar da kendi dinlerini bu Fâtımî Halifesini tarafından takibata alınması Müslümanların da halifeden rahatsız olmalarına sebep olmuştur.¹³ Buradan anlaşılıyor ki Fâtımî Halifesinin Sünnî Müslümanlara dahi baskı uygulayıp hem Hıristiyan ve Museviler hem de Müslümanlar için ciddi sıkıntı vermesi girişte belirttiğimiz "Abbasi Halifeliğine son vermek ve Müslümanların tek Halifesi olmak" amacını desteklemektedir. Bununla birlikte Hz. Ali döneminde başlayan Müslümanlar arasındaki Sünni-Şîi

7 Gül, s.44.

8 İbn'ül Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özyayın v.d.), C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 547.

9 Avcı, s.328.

10 Yılmaz, Hasan, "Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri" Elips Yayınları, Ankara 2016, s.56-57.

11 Çelik, s.265.

12 Runciman, s.28; Vasiliev, s.394; İbn'ül Esir, s.169; Takkuş, Süheyl, "Tarihü'l- Fâtımiyyîn fî Şimâli İfrikiyye ve Mısr ve Bilâdi's-Şâm", Beyrut 2001, s.273; Hitti, Philip, "Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi (çev. Salih Tuğ)" Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981, s.995.

13 Runciman, s.28

ayrımı o dönemde de devam etmiştir. Böylece Hâkim-Biemrillâh da bu ayrıma destek veren Fâtımî Halifelerinden birisi olmuştur.

Şehirde bulunan Kutsal Mezar Kilise'sinin yıkılması emrini veren Hâkim-Biemrillâh, bu yıkım için Remle Valisini görevlendirdi. Bu emrinden vazgeçmesi için Hıristiyanların Remle Valisi nezdinde yaptıkları tüm girişimlere rağmen bu isteğinden vazgeçmedi.¹⁴ Bununla beraber dönemin ünlü din adamlarından ve vakanüvislerinden Glaber'e göre, Hâkim-Biemrillâh'ın söz konusu davranışlarında mantıklı sebepler olabilir. Glaber'e göre bu düşmanlığın arkasında Yahudi komplosu bulunuyordu. Yahudiler, Kudüs'e hac ibadeti yapmak için gelen Hıristiyanların aslında Hıristiyan ordusunun bir askeri olduğunu ve Kudüs'teki Müslümanları öldürmek amacıyla geldiklerini halifeye iletmışlerdi. Bu komplo teorisini güçlendirecek diğer bir görüş ise Glaber'in çağdaşı olan Ademer'in görüşüdür. Ademer'e göre de Hâkim-Biemrillâh'ın Kudüs'te bulunan Kutsal Mezar Kilisesini yıkmasını Hıristiyanları yok etmek amacıyla kurulmuş Yahudi-Müslüman gizli antlaşmasının bir parçası olduğunu dile getirmiştir.¹⁵ Museviler, tarih boyunca bu tür komplo teorilerinin içinde daima var olmuştur. Günümüzde Filistin topraklarında hiç hakları olmamasına rağmen "vaat edilmiş topraklar" diyerek Filistin topraklarını ele geçirmesi bunun en açık örneğidir. Haçlı Seferleriyle başlayan süreçte ise Hıristiyanların Kudüs'e şehri almak ve Müslümanları Kudüs'ten atmak için gelmeleri Glaber'in görüşlerini doğrulamaktadır.

Dönemin ünlü seyyahlarından Nasır-ı Hüsrev seyahat ettiği Kudüs'le alakalı Mısır halifesinin Hıristiyan halka tavrını şu şekilde dile getirmiştir: Her yıl Kudüs'e başta Rum imparatoru olmak üzere birçok Hıristiyan şehre gelir ve şehri ziyaret ederdi. Hâkim-Biemrillâh'ın halife olduğu dönemde Kudüs'e gelen Rum İmparatoru, Kutsal Mezar Kilisesi'ni ziyarete gelmişti. Bu ziyaretten haberi olan Hâkim-Biemrillâh, kendi yaverini Kudüs'e gönderdi ve ona hiçbir şekilde zarar verilmeyeceğini belirtti. Ancak bu olaydan bir süre sonra Kutsal Mezar Kilisesi yıkıldı. Kutsal Mezar Kilisesi de dahil olmak üzere Kudüs'te yıkılan kiliselerin tekrar inşa edilip restore edilmesi Bizans İmparatorunun gönderdiği elçilerin ısrarı sayesinde yaklaşık kırk yıl sonra olmuştur.¹⁶ Hitti ise bu restorasyon işleminin sadece elçilerin ısrarları sayesinde değil aynı zamanda Halifenin İstanbul'daki caminin onarılması ve hutbenin Fâtımîler adına okunması şartıyla kabul edildiğini belirtmektedir.¹⁷

Nasır-ı Hüsrev restore edilmiş şekliyle Kutsal Mezar Kilisesi'ni tanımlarken, o dönem itibarıyla kapasite olarak sekiz bin gibi çok ciddi sayıda insanı barındırabileceğini bu yüzden de gördüğü en büyük kilise olduğunu söylemiştir. Ayrıca kilisenin içini de tarif eden Nasır-ı Hüsrev, her tarafında renkli mermerlerin, nakışların ve resimlerin olduğunu dile getirip, at üstünde Hz. İsa'nın resminin olduğunu ifade etmiştir. Kilisenin ikiye ayrılıp bir tarafının cennet diğer tarafının ise cehennem tasvir edildiğini belirten müellif, kilisede Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. İsmail, Hz. Yakup, Hz. Yusuf gibi peygamberlerin de resimlerinin olduğunu aktarmıştır.¹⁸

14 İbn'ül Esir, s.169; Çelik, s.266; Brockelmann, Carl, "İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi" (çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 132.

15 Kaleli, Emrullah, "Palmiye Dalı Taşyanlar ve Silahlı Hacılar", The Journal of International Social Research Dergisi, C.7 Sayı.33, s.334.

16 Nasır-ı Hüsrev, "Sefername" (çev. Abdülvehap Tarzi), MEB Basımevi, İstanbul 1994, s.55.

17 Hitti, s.995.

18 Hüsrev, s.55.

Hâkim-Biemrillâh'ın ölümünden sonra Filistin bir müddet Salih b. Mirdas'ın eline geçti. Fakat 1029 yılında Fâtımîler bölgede tekrar üstünlüğü ele geçirdi. 1027 yılında Bizans İmparatoru VIII. Konstantinos döneminde Kutsal Mezar Kilisesi'nin inşasına başlamak için Bizans ile Fâtımîler arasında anlaşma imzalandı. Kilisenin inşasına ise bu anlaşmadan on yıl sonra IX. Konstantinos zamanında başlandı. Kilisenin inşa işleri için Bizans'tan işçiler sürekli Kudüs'e gelip gittiler. Kudüs'te yaşayan Hıristiyanlar o kadar baskındı ki Kudüs'e tam anlamıyla hâkim olmuş durumdaydılar. Öyle ki şehrin sokaklarında o kadar çok Bizanslı Hıristiyanlar bulunuyordu ki Müslümanlar arasında bulduklarında direkt göze çarpıyorlardı. Bunu şöyle bir örnekle açıklamak mümkündür; Amalfi tacirlerinden oluşan kalabalık ve zengin bir koloni bulunuyordu. Bu koloni hem Fâtımî halifesinin himayesinden faydalanıyor hem de Bizans İmparatorunun halkına verdiği imtiyazlardan da yararlanmaya çalışıyordu.¹⁹

XI. yüzyılın ilk yarısında Filistin'de ardarda gelen depremler Kudüs'ü de etkilemiştir. Nitekim 1016 yılında yaşanan depremde Kubbetü's-Sahra yıkılmış, 1033 yılında yaşanan depremde ise Mescid-i Aksâ büyük zarar görmüştür.²⁰ Bu depremler Mısır-Şam merkezli geniş bir alanı etkileyen depremlerdir. Depremi hakkında en detaylı bilgi Musevi kaynaklarında geçmektedir. Remle Yahudi cemaati lideri Solomon ben Abraham, Fustat Yahudi cemaati lideri Sahlan'ın, yazdıkları mektuplarda deprem detaylarıyla anlatılmıştır.²¹ İbn Kesir depremlerin ardından artçıların sekiz gün boyunca devam ettiğini belirtmiştir.²² Yaşanan depremde Kudüs'ün surlarının çoğu yıkıldı. Hz. Davud'un mihrabının bulunduğu kısım harabeye dönüştü. Hz. İbrahim'in mescidinin olduğu El-Halil'deki bölümün hücresi hariç mescidin büyük bölümü ise deprem sonrası tamamen yıkıldı. Yaşanan deprem şehri ekonomik açıdan da olumsuz etkilemiştir. Yaşanan bu afetin ardından Fâtımî yönetimi şehrin surlarını yeniden inşa ettirdi. Bu yeniden onarım işleri yapılırken harabe kiliselerin taşları da kullanıldı. Yeni yapılan inşa işlemi ile birlikte Tapınak Dağı'nın güneyindeki Yahudi mahallesi surların arkasında kaldı. Bu nedenle Fâtımî yönetimi bu mahallede bulunan Yahudilere şehrin kuzeydoğusunda yeni bir mahalle kurulmasına karar verdi. Bu alan Haçlı seferlerine kadar Yahudilerde kaldı.²³ Bu depremden etkilenen bir başka yer ise Musevilerin Kudüs'te ibadet için toplandıkları Sinagog' tur. Bu Sinagog depremden bir yıl sonra 1034 yılında yıkılmıştır.²⁴

Yaşanan depremlerin ardından bölgeyi ziyarete gelen Nasır-ı Hüsrev bize Kudüs'ün ne şekilde olduğunu şu şekilde anlatmıştır: "*Beyt'ül Makdis'in sokakları her zaman dağınıktır. Ekin, zeytin gibi meyve ağaçları burada hep susuz yetişir. Nimetleri bol ve ucuzdur. Tüccarlar zeytinyağlarını çukurlara ve havuzlara doldurup buralardan dünyanın dört bir tarafına götürürler.*" Nasır-ı Hüsrev kendi ziyareti sırasında Kudüs'te yirmi bin din adamının olduğunu söylemiştir.²⁵ Yirmi bin din adamından bahseden Nasır-ı Hüsrev, bize aslında Kudüs'ün dini açıdan ne derece önemli olduğunu anlatmaktadır. Üç semavi din için de önemli olan Kudüs'ün hac ibadetlerini yapmak için gelen

19 Runciman, 28-29.

20 Avcı, s.328.

21 Arslantaş, Nuh, "*İslam Dünyasında Depremler ve Algılama Biçimleri*", Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2009, s.75.

22 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s.36.

23 Nicolle, David, Hook, Christa, "*The First Crusade 1096-1099 Conquest of The Holy Land*" Osprey Publishing, United Kingdom 2003, s.72; Avcı, 328.

24 Arslantaş, s.77.

25 Hüsrev, s.31.

din adamlarının yanısıra bir de hacıları düşündüğümüzde bu sayı daha da fazla olmuştur. Nasır-ı Hüsrev'in sosyal hayattaki görüşleri de eserinde mevcuttur. Müellife göre; Şehrin çarşılarının güzel olduğunu ve her bir sanat ehlinin ayrı ayrı çarşısının olduğunu dile getirmiştir. Doktorların maaşları vakıflar aracılığıyla tedarik edildiği ve hastaların ilaçlarının da yine bu vakıflar yoluyla hastalara ulaştırıldığından bahsetmiştir.²⁶

Fâtımîler döneminde tıp alanında büyük gelişmeler olmuştur. Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'nin de aralarında bulunduğu birçok tabip burada yetişmiştir.²⁷ Kudüs'te doğan Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'nin dedesi tabip ve eczacı idi. Dedesiyle gezip dolaştığı hekimlerden tıp tahsil etmiştir. Basit ve birleşik ilâçlar üzerinde çalışmak Temîmî'de bir tutku haline geldi ve bu alanın en başarılı hekimleri arasında yer aldı. Özellikle yılan, akrep ve haşerelerin sokmasına karşı kullanılan tiryakla ilgili büyük, orta ve küçük hacimde eserler yazdı. Çeşitli ilâçların karışımından oluşan ve "et-tiryâku'l-fârûk" denilen panzehire başka maddeler katarak daha etkili bir ilâç elde etti. Bunun yanısıra Temîmî veba hastalığına karşı da tütsüler hazırlayarak, hastalıklardan korunmanın yollarını Mâddetü'l-bekā' fî işlâhi fesâdi'l-hevâ' ve't-taharruz min zararî'l-evbâ' eserinde açıklamıştır. Temîmî'ye göre hastalıklardan korunmak için hava kirliliğinin azaltılmasını, havayı temizlemenin önemli olduğunu dile getirmiştir. Ali b. Rıdvân, İbn Meymûn, Abdüllatîf el-Bağdâdî, İbnü'l-Baytâr ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi hekim ve müellifler Temîmî'nin eserlerine atıfta bulunmuşlardır.²⁸ Fâtımîler döneminde yaşayan Temîmî'nin tıp dünyasında başarılı çalışmalar yapması özellikle akrep, yılan gibi hayvanların zehrinden panzehir üretmesi bize Fâtımîlerin bilime önem verdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim dünyanın en eski üniversitelerinden birisi olan Mısır'daki el-Ezher Üniversitesi Fâtımîlerin dünyaya bıraktığı nadide eserlerdendir. El-Ezher Üniversitesinin kurulup fen bilimleri ve İslam bilimlerinde alanlarında eğitim vermesi görüşümüzü kanıtlar niteliktedir. Bunların dışında İsmâilî daveti yaygınlaştırmak, dâi yetiştirmek ve fen bilimleri için Kudüs'te kurduğu Dârülilim'de Fâtımîlerin dini düşüncelerine ve fen bilimlerine ne derece önem verdiklerini bize gösterir.

Kudüs, 1067 ve 1069 yıllarında iki defa daha deprem geçirdi. Hatta kaynaklar bize ilk depremde Akdeniz'de tsunami olduğunu aktarmıştır. İbn Kesir'e göre Akdeniz bir günlük mesafe kadar çekilmiş, insanlar değerli eşyalar bulabilmek için denize girdikleri sırada suların tekrar gelmesiyle birçok insan boğularak can vermiştir. Yaklaşık 15000 kişi bu deprem sonucu ölmüştür.²⁹ Deprem Mısır ve Filistin'deki şehirlerin çoğunda etkili olmuş özellikle Remle'de birkaçı hariç bütün evler yıkılmıştır. Remle'de sular şehrin kuyularından taşmıştır.³⁰ Depremde Remle'nin bu derece hasar görmesi Kudüs'ün tekrar ön plana çıkmasını sağlamıştır. Kudüs'e Hıristiyan hacıların sayısı deprem sonrası artış göstermiştir. 1033 yılındaki depremden sonra görülen bu artış 1065 yılında 12000 kişiye ulaşmıştır.³¹

Fâtımîlerin bölgede zayıflamaya başlamasıyla birlikte Selçuklular, Abbasî Halifeliğinin koruyuculuğunu üstlendi. 1063'te Alp Arslan Selçukluların yeni hükümdarı olunca bölgeye

26 Hüsrev, s.33.

27 Avcı, s.328.

28 Kaya, Mahmut, "Muhammed b. Ahmed Temîmî", DİA, C.XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s.423-424.

29 İbn Kesir, s.96.

30 Arslantaş, s.82.

31 Avcı, s.329.

fetihler yapması için Atsız'ı gönderdi. Malazgirt savaşından önce Atsız, Harun, Şökli emrindeki Türkmenler Filistin bölgesine yerleştiler. Bu Türkmen grupları, Fâtımîlerin bölgede zayıflamasında etkili oldular.³² Kudüs'teki Fâtımîlerin hakimiyetinin ilk safhasının son bulması Atsız'ın Kudüs'ü 1071'de alması ile son bulmuştur.³³ Atsız, Mısır Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh adına okunmakta olan hutbeye son verip Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh ve Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan adına hutbe okuttu. Bunun üzerine Kudüs'teki Arap asıllı kumandanlar ve idareciler Atsız'ın nâiblerine karşı isyan edip şehirde tekrar Fâtımî halifesi adına hutbe okutmaya başladılar. Yenilginin ardından Dımaşk'a çekilen Atsız, Anadolu'dan gelen Türkmen birlikleriyle Kudüs'e yürüdü ve bir günlük kuşatmadan sonra şehri ele geçirip isyancıları şiddetle cezalandırdı.³⁴

Kudüs 25 yıla yakın bir süre Selçuklu hakimiyetinde kaldıktan sonra 1098 yılında tekrar Fâtımîlerin eline geçti. Selçuklular adına şehri yöneten son isim ise Sökmen ve İlgazi idi. Suriye ve Filistin Selçuklu Devletinin hükümdarı Tutuş ve Artuk Bey'in bölgede kurmak istediği merkezi otorite Dukak ve Rıdvan'ın bölgeyi aralarında paylaşamamaları üzerine zedelendi. Bunun üzerine Sökmen, Kudüs'e gelerek şehrin tek hakimi olsa da bölgede ortaya çıkan otorite boşluğu Fâtımîlerin bölgeyi tekrar ele geçirmesi için fırsat doğurdu. Efdal komutasındaki Fâtımî ordusu bu fırsatı değerlendirerek Kudüs'e saldırdı. Efdal, şehri ele geçirince İftiharüddeveyi şehre vali atayarak Kudüs'ü aldılar. Selçuklular'ın Antakya emîri Yağısıyan şehri Fâtımîler'den geri almak amacıyla Nablus'a kadar gelip Kudüs üzerine yürüdüyse de başarı sağlayamadı.³⁵ Fâtımîler, Selçuklulardan tekrar Kudüs'ü alsa da 1096'da başlayan 1099'da Kudüs'ün işgali ile sona eren I. Haçlı Seferiyle Kudüs Haçlıların eline geçti.

1099 yazının ortasında 40000 kişiden oluşan Haçlı ordusu, Kudüs'ün sur kapılarının önünde birleşti. Fâtımî Halifesi muhtemel kuşatma için hazırlıklıydı. Şehrin surlarını ve burçlarını güçlendiren İftiharüddeve, çevreden de yardıma bölge halklarını çağırdı. 12 Haziran'da saldırıya geçen Haçlı birlikleri şehrin kuzey surunun dış savunmasını kırdılar. Ancak bir sonuç elde edemediler. 8 Temmuz günü Kudüs üzerine tekrar hücumla geçen Haçlı ordusu, 15 Temmuz günü şehre genel saldırı başlattılar. Müslümanları ve Musevileri kadın-çocuk demeksizin kılıçtan geçirdiler. Şehre ilk girenler Kuzey Avrupalılar oldu. Bu askerler Normanlar, Kuzey Fransızlar, Benelüks ülkeleri, Doğu Fransa ve Batı Almanya'dan geliyorlardı. 70000'den fazla Müslüman Mescid-i Aksa'da katledilmiştir.³⁶ Haçlıların Avrupa'dan Kudüs'e ulaşmaları yaklaşık üç yıl sürmüş ve Kudüs Haçlılara teslim olmuştu. Burada dikkat çekmemiz gereken iki nokta vardır: Birincisi; yaklaşık 70000 insanın kadın-çocuk demeden katledilmesi Avrupa'nın barbar yüzünü bize göstermesi açısından son derece önemlidir. İkincisi ise; Haçlıların Müslümanları Şîî-Sünnî ayırt etmeden öldürmesi Müslümanlara karşı duydukları kinleri ortaya çıkarması açısından önemlidir. Haçlı dünyasında o dönem Kudüs'ü Müslümanların elinden alabilmek için yapılan her şey uygun görülmüştür.

32 Montefiore, s.205; Sevim, Ali, "Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi", TTK Yayınları, Ankara 2000, s.35.

33 Sevim, s.35; İbn'ül Esir, s.73; Avcı, s.329; Hitti, s.997.

34 Avcı, s.329.

35 İbn'ül Esir, s.355; Avcı, s.329; Sevim, s.87.

36 İbn'ül Esir, s. 235; Runciman, s.217; Nicolle, Hook, s. 76; Hitti, s.876.

Sonuç

VII. yüzyıl itibariyle Müslümanların hakimiyeti altına giren Kudüs, X. yüzyılın sonunda ilk defa Şîî Müslüman bir devlet olan Fâtımîlerin yönetimine girmiştir. Fâtımîler, İfrikiyye'den Suriye'ye kadar olan coğrafyada Mısır merkezli olarak devleti yönetseler de bu kadar geniş coğrafyaya sahip olmak aynı zamanda sorunları da beraberinde getirmiştir. Nitekim Kudüs Fâtımîler tarafından alındığında Karmatîlerin, Cerrahîlerin ve Bizans İmparatorluğu gibi kuvvetlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Bu saldırıların temelinde; Kudüs'ün Abbasi Halifeliğine bağlılığını bildiren Sünnî Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Museviler için inançları bakımından önemli olması yatmaktadır. Yaklaşık bir asır Fâtımîlerin hakimiyetinde kalan Kudüs, özellikle Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh döneminde Şîî Müslümanlar hariç şehirdeki Müslüman, Hıristiyan ve Museviler için can güvenliği açısından güvenli bir şehir olmaktan uzaklaşmıştır. Öyle ki Hâkim-Biemrillâh, yayınladığı emirlerle Müslüman, Hıristiyan, Musevi ayrımı yapmadan Şîî Müslüman olmayan başka inançlara sahip binlerce insanı idam ettirmiştir. XI. yüzyılın ilk yarısında şehirde çok şiddetli depremler yaşanmıştır. 1016 ve 1033 yılındaki bu depremlerde can kayıpları yaşanırken şehrin değeri olan tarihi eserler de büyük hasar almış ve bazı eserler de yıkılmıştır. Kubbetü's-Sahra yıkılırken, Kutsal Kabir Kilisesi ve Mescid-i Aksa gibi eserler bu depremlerde büyük yıkımlara uğramıştır. Yaşanan bu depremlerin ardından Fâtımî yönetimi şehrin hasar alan eserlerini onarıırken Kutsal Kabir Kilisesi'nin onarımı için de Bizans'tan gelen yardımı kabul ettiler. Fâtımîler döneminde Kudüs'te kurulan Darülilim, Fâtımîlerin şehre verdiği değeri ortaya koymasına bakımından son derece önemlidir. Darülilim'de fen bilimlerinin yanısıra kendi propagandacıları olan daîleri yetiştirmesi için dini bilimler de öğretiliyordu. Dönemin en büyük tıpçılarından olan Muhammed b. Ahmed Temîmî, Kudüs'te doğmuş ve yetişmiştir. İbn Meymun ve İbn Rıdvan gibi hekimler, Temîmî'den ders almak için büyük mesafeler kat ederek Kudüs'e gelmiştir. Şehir, Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Selçuklu hakimiyetine geçmiş ve 25 yıl boyunca Selçuklu hakimiyetinde kalmıştır. Fâtımîler, Selçuklu içinde yaşanan kargaşalardan yararlanarak tekrar şehri ele geçirseler de I. Haçlı Seferinin sonunda şehir, 1099 yılında Haçlılara teslim etmek zorunda kalmıştır.

Kaynakça

- Avcı, Cesim, “*Kudüs*” DİA, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s.327-329.
- Arslantaş, Nuh, “*İslam Dünyasında Depremler ve Algılama Biçimleri*”, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Brockelmann, Carl, “*İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*” (çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Çelik, Aydın, “*Fâtımîler Devleti Tarihi*”, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Gül, Muammer, “*XI. ve XII. Yüzyıllarda Kudüs*” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 1997
- Hitti, Philip, “*Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ)” Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981.
- İbn'ül Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydin v.d.), C. IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994

Kaleli, Emrullah, “*Palmiye Dalı Taşıyanlar ve Silahlı Hacılar*”, The Journal of International Social Research Dergisi, C.7 Sayı.33. s.325-340.

Kaya, Mahmut, “*Muhammed b. Ahmed Temîmî*”, DİA, C.XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011.

Montefiore, Simon Sebag, “*Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*” (çev. Cem Demirkan), Pegasus Yayınları, İstanbul 2016.

Nasır-ı Hüsrev, “*Sefername*” (çev. Abdülvehap Tarzi), MEB Basımevi, İstanbul 1994

Nicolle, David, Hook, Christa, “*The First Crusade 1096-1099 Conquest of The Holy Land*” Osprey Publishing, United Kingdom 2003.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığı'nın Kuruluşu)* (çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara 1987.

Sevim, Ali, “*Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*”, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Takkuş, Süheyl, “*Tarihü'l- Fâtımiyyîn fî Şimâli İfrikiyye ve Mısır ve Bilâdi'ş-Şâm*”, Beyrut 2001.

Vasiliev, A, “*Bizans İmpartorluğu Tarihi* (çev. Ahmet Müfit Mansel), Maarif Matbaası, Ankara 1943.

Yılmaz, Hasan, “*Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri*” Elips Yayınları, Ankara 2016.